

Középkori bibliafordításainkról

Amikor a magyarság Szent István korában a nyugati kereszténységhez csatlakozott, a nyugati egyház általánosan használt Bibliája a Jeromos-féle latin Vulgata volt. A latintól távoleső nyelvekre, mint a német (ófelnémet) vagy az angol (angolszász), már a 8. században elkezdtek fordítani a Biblia egyes könyveit, az újlatin nyelvek viszont a 11–12. századig nem távolodtak el annyira a vulgáris latintól, hogy a hívek a Vulgata szövegét ne értették volna meg. Olasz vagy spanyol nyelvű bibliafordításra például csak a 13. században támadt igény.

Történeti áttekintés

Szent István első Törvénykönyvének 9. cikkelyében frissen megtérített keresztény népe számára kötelezően előírta a vasárnapi templomba járást. Itt ugyan a liturgia latinul folyt, de a prédikációnak anyanyelven kellett elhangzania ahhoz, hogy valóban a hívek lelki épülését szolgálja. A Kálmán kori esztergomi zsinat (1100 k.) részletesebben határozott a szentbeszédek tartalma felől: „A nagyobb templomokban vasárnaponként az evangéliumot és a szentleckét kell kifejtteni a népnek, a kisebbekben pedig a *Hitvallást* és a *Miatyánkot*.” Az *evangélium* és a *szentlecke* az adott vasárnapra rendelt két bibliai szakaszt (perikopát) jelentette, melyek évente megismétlődtek. A perikopa-magyarázat elemi formája a szöveg nyelvi megértetése volt. Nem véletlenül jelenti a *magyaráz* ige középkori nyelvünkben a fordítás aktusát is. Az 1526 táján készült *Érdy-kódex* perikopa-fordításait felváltva vezeti be e két egymásnak teljes egészében megfelelő fordulat: „Mely episztolának bötü szerént való magyarsága ezenképpen vagyon” és „Kinek bötü szerént való magyarázatja ezenképpen vagyon”. A perikopák „bötü szerént való magyarázatja”, tehát a bibliafordítás, a prédikáció keretében a 11. század elején megkezdődött. Ekkor természetesen még csak szóban, templomonként, alkalomról alkalomra.

Hazánkban az olvasni és írni tudás csak a 15. században kezdett elválni a latinnyelvűségtől, addig mindkettőt latin nyelven tanulták meg a diákok a székesegyházi, plébániai és szerzetesi iskolákban. A latin kultúrájú literátussal szemben az iskolázatlan ember olvasni természetesen magyarul sem tudott. Anyanyelvű írott *Bibliára* így sem az első, sem a második rétegnek nem volt szüksége. A rendszeres szóbeli fordítási gyakorlat mégis nagyon fontos előkészítője volt – elsősorban nyelvi szempontból – a késő középkori írott fordításoknak. *Tarnai Andor* többször rámutatott az ún. „második szóbeliség” szerepének jelentőségére az irodalmi nyelv kialakulásában. A szóbeli fordítás – már tartalmánál fogva is – a mindennapi beszédszintnél emelkedettebb szinten folyt, és gazdag, speciális szókincset teremtett. A bibliafordítások esetében ez konkrétan azt is jelenti, hogy számtalan fordulat, sztereotípa az egész magyar nyelvterületen általános lett.

A korai időszakból írott emlék nem maradt fenn, a bibliaismeretnek azonban fontos dokumentuma a 11. század folyamán ugyancsak a szóbeliségben kiérlelődött *Halotti Beszéd*. Akik előtt e sirbeszéd elhangzott – márpedig nem egyszeri megfogalmazásról, hanem egy viszonylag állandósult szövegről van szó –, ismerniök kellett a teremtés történetét, a bűnbeesést és következményeit, azt, hogy Péternek hatalom adatott „oldania és kötnie” stb. A mi szempontunkból azonban még ennél is tanulságosabb, hogy bizonyos for-

dulatok, mint a sokszor idézett „halálnak halálával halsz” (*Genesis 2,17: morte merieris*) szókapcsolat ugyanígy szerepel az 1519-re datált *Jordánszky-kódex*ben, sőt a középkoron és a katolicizmuson átlépve, *Károli Gáspár* tolmácsolásában is. A „por és homu” pedig a latin „pulvis” helyén ugyancsak megmaradt az *Érdy-* és a *Teleki-kódex*ben (16. sz. eleje).

A legtöbb kapcsolatot – a fentiekből is következően – az evangélium-fordítások között találjuk. Ezeket is megelőzik azonban azok a részletek, melyek szövegkörnyezetükből kiválva, a „népszerű egyházi tanítás” során az evangéliumi perikopáknál is gyakrabban tértek vissza. A *Halotti Beszéd* kapcsán az imént említett utalás ezek közé tartozik: „És vimádjuk Szent Péter urot, kinek odutt hotolm oudonia és ketnie.” A hívek tudták, hogy mit értsenek ezen: Péter – *Máté evangéliuma* szerint (16,19) – megkapta a mennyország kulcsait s a bűnbocsátás hatalmát. Fontos kitétel ez, mert ezen alapul a gyónás szentsége, illetve a papi feloldozás. A szentségek tanításakor megkerülhetetlen volt, hogy idézze a pap – népnyelvű tanítás esetében természetesen magyarul. A részlet fordítása – éppen gyakorisága miatt – a szóbeliségben állandósult. Ezért találunk csak egészen minimális eltérést a szövegek között, akár rendszeres bibliafordításban (*Müncheni-* és *Jordánszky-kódex*), akár perikopában (*Döbrentei-* és *Érdy-kódex*), akár elmélkedésben (*Guary-kódex* és *Könyvecse az Apostolok méltóságáról*) tűnjék is fel az idézet.

Van emellett a bibliai eredetű szövegeknek egy olyan csoportja, mely igen hamar tudatosan vált kötötté, „zárttá”: ezek az imádságok, illetve a katekétikus irodalomból a *Tízparancsolat*. A *Miatyánk*, az *Üdvözlég*y és a *Tízparancsolat* ugyan csak 15–16. század eleji kódexekben maradt fenn szövegszerűen, de nyelvállapotuk kora Árpád-kori sajátosságokat őriz. A bibliafordításokba és a kommentárokba is az imádkozott változat került. Példaként a *Jordánszky-kódexből* a *Máté 6,9-13.* részt és a *Peer-kódexbeli Miatyánkot* (Nyelvemléktár 2., 1874. 92. old.) párhuzamosan, átiratban közöljük:

Jordánszky-kódex (1516, 1519)

„Mi Atyánk, ki vagy meny-
nyekben, szenteltessek te
neved, jöjjen te országod,
legyen te akaratod,
miként mennyben, es
felden.
Mi mennyei kinyerönket*
adjad nekünk ma,
és bocsássad minekünk mi
vétetinket, miként mi es
bocsátunk nekünk vétetteknek,
és ne vigy minket
késértetben, de szabadoh
meg minket gonosztul. Ámen.”

Peer-kódex (16. sz. eleje)

„Mi Atyánk, ki vagy meny-
nyekben, szenteltessek te
neved, jöjjön te országod,
legyen te akaratod,
miképpen mennyben, es
földön.
Mi kinyerönköt, mindennapiat*
adjad nekünk ma,
és bocsássad minekünk mi
vétetinköt, miként mi es
bocsátunk nekünk vétetteknek
és ne vigy minket
késértetbe, de szabadoh
minket gonosztul. Ámen”

(**Máté evangéliumában* itt a „panem nostrum supersubstantialium” kifejezés áll, az imádságban pedig „panem nostrum quotidianum” (Lukács 11, 3). E ponton térnek csak el egymástól a magyar változatok is. A „mindennapi kenyérünket” változtatást kivéve a magyar katolikus egyházban egészen 1992-ig az Árpád-kori Miatyánk élt.)

A két erasmista Újszövetség-fordító, *Pesti Gábor* (1536) és *Szilveszter János* (1541) a doxológia hozzátoldásától eltekintve ugyanezt a változatot hozza. A „Mert tiéd az ország, és az hatalmasság, és az dűcsőség örökken örökké” dicsőítő formula az ókeresztény liturgikus gyakorlatban kapcsolódott az „Úr imájához”, és innen került bele a görög evangélium-kéziratokba. Amikor a 16. század elején a *Vulgatával* szemben hitelesebbnek tartott görög verziót kezdték latinra, illetve népnyelvre fordítani, a doxológiát is átvették.

A szóbeli tolmácsolást csak akkor váltotta fel az írásban rögzített fordítás, amikor arra anyanyelvi olvasói igény támadt. Ez eleinte feltehetően igen szűk körű volt, s csak a *Biblia* bizonyos fejezeteit érintette. *Mezey László* hívta fel a figyelmet arra, hogy *Szent Margit*nak a Nyulak szigetén a 13. század második felében már rendelkezésére állott egy magyar passió- vagy evangéliumfordítás. Margit, aki bár a zsolozsmát latinul mondta, illetve a Psalteriumot latinul olvasta, nem értett latinul, s ezért – a Garinus-legenda szerint – a húsvétot megelőző két héten át „a szenvedés történetét anyanyelvén olvastatta fel és magyaráztatta meg magának”.

A magyar bibliafordítások – korhoz pontosan nem köthető – első írott emlékei a középkori magyarországi kódexállomány 98–99 százalékával együtt elpusztultak. Elpusztult *Bátori László* pálos szerzetes (+1485 k.) magyar nyelvű *Bibliája* is azzal a – *Mezey László* által neki tulajdonított – magyar *Biblia-kommentárral* együtt, melyet *Mátyás király* a *Corvinában* helyeztetett el.

A 15. század közepétől a 16. század első harmadáig eltelt időszakból viszont mintegy ötven nyelvemlékkódex maradt fenn, ezek egy része bibliafordítás. Teljes magyar nyelvű *Biblia* nincs közöttük. A fordítások között vannak olyanok, melyek a *Biblia* nagyobb egységeit tartalmazzák, mások alkalmi jellegűek, s egy-egy könyvre terjednek ki, megint mások liturgikus forrásokon alapulnak, mint például a perikopa- vagy zsolotár-fordítások.

Az első csoporthoz tartozik és időben is a legkorábbi a ma *Huszita Biblia* néven számontartott fordítás, melynek részleteit a *Münchener*-, a *Bécsi*- és az *Apor-kódex* őrizte meg másolatban. [A müncheni Staatsbibliothek tulajdonában lévő kódex a négy Evangéliumot tartalmazza. Faksimile kiadása: *Der Münchener Kodex*. Bd. 1. Hrsg. Gy. Décsy–J. von Farkas. Wiesbaden 1958; a szöveg betűhív átirata és latin megfelelője: *A Münchener Kódex 1466-ból*. Szerk.: Nyíri A. Bp. 1971. (Codices Hungarici 7.); Népszerűsítő átirata: *Münchener Kódex 1466*. Kiadta: Szabó T. Á. Bp. 1985. – A korábban a bécsi Hofbibliothekban, ma az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött *Bécsi-kódex* Ruth, Judit, Eszter, a Makkabeusok, Báruk, Dániel és a kispróféták könyveit tartalmazza. Betűhív olvasata és latin megfelelője: *Bécsi Codex*. Kiadta: Mészöly G. Bp. 1916. (Új Nyelvemléktár 1.) – Az *Apor-kódex* mai formájában kolligátum. Első (csonka) része zsolotár-, canticum- és himnuszfordításokat tartalmaz. A sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum tulajdona. Betűhív olvasata: *Apor codex*. Kiadta: Volf Gy. Bp. 1879. (Nyelvemléktár 8.); Faksimile kiadása: *Apor-kódex*. Kiadta: Szabó D. Kolozsvár 1942. (Codices Hungarici 2.)] E fordítás huszita eredetének kezdettől voltak szószólói, de cáfolói is. Az elmúlt évtizedekben a huszita-teória hívei szólaltak meg szinte kizárólag, azt a benyomást keltve, mintha a kérdés végleg eldőlt volna. *Szabó Flóris* egy 1989-ben megjelent tanulmányában azonban olyan ellenérveket sorakoztatott fel, melyek megfontolásra érdemesek és további filológiai, illetve irodalom- és helyesírás-történeti kutatásokat sürgetnek. A három kódex közül a *Münchener Kódex* a legkorábbi. A könyv záradékából pontosan megtudjuk, hogy ki, hol és mikor készítette: „E könyv megvégeztetett *Németi Györgynek*, *Hensel Emre* fiának keze miatt Moldvában, Tatos városában, Úr születésének ezernégyszázhatvanhatod esztendejében.” A *Szalkai Balázs*-féle ferences krónika szerint 1438–39-ben két szeremégi huszita klerikus, *Tamás* és *Bálint*, Moldvába menekültek, s ott magyar nyelvre fordították az *Ó-* és *Újtestamentumot*. Mivel Moldvához köthető egy (elveszett) bibliafordítás és egy létező másolat, mi sem volt magától értetődőbb, mint a kettő összekapcsolása. Három további adalék erősítette a huszita koncepciót:

1. a prágai egyetem anyakönyvében szerepel egy *Thomas Quinqueecclesiensis* (1399) és egy *Valentinus de Ujlak* (1411) nevű baccalaureus, akiket utóbb Pécsi Tamás és Újlaki Bálint néven azonosítottak a bibliafordítókkal;

2. a ferences krónika eretnekségnek tartja a *Spiritus Sanctus* „szent szellet”-ként való fordítását, ami valóban így szerepel a három kódexben;

3. végül *Husz János* önálló, mellékjeles helyesírási rendszert alakított ki a latin ábécében nem szereplő cseh hangok visszaadására.

Kódexeink közül elsőként a *Müncheni Kódex* másolója használ, ha Huszával nem is azonos, de mindenképpen azonos koncepción alapuló rendszert. A *Müncheni Kódex* huzita eredetének tudatában nevezi el ezt a helyesírást *Kniezsa István* huzita helyesírásnak, annak ellenére, hogy ferences kódexeink általában ugyancsak mellékjeles helyesírásúak. A mellékjeles helyesírás nem Husz találmánya, ezért nem kizárólag huzita közvetítéssel honosodhatott meg nálunk. Az ugyancsak nehezen elképzelhető, hogy egy Moldvában készült eretnek bibliafordítást elkozzozzanak a ferencesek, majd ennek a helyesírását átvegyék, magát a fordítást pedig terjesszék. Szabó Flóris emellett több olyan fordulatot idéz a fordításból, mely csak szerzetesi környezetben szülehetett. A *Bécsi-kódex* – *Gálos Rezső* megállapítása szerint – egy kórushasználatra készült lectionarium őszi részének töredéke, az *Apor-kódex* pedig egy kórus-psalterium fordítása. A fordítások tehát liturgikus könyvekből készültek. A 15. század második felében másolt *Apor-kódex* sorsa kísérhető legtovább nyomra; a 16. század elején premontrei apácák birtokában volt, akik a kódexet kiegészítették. A zsolttároskönyvet minden szerzetes hetente végigmondta, akkor is, ha – mint már Szent Margit esetében is láttuk – nem tudott latinul. A magyar fordítás elsősorban a zsolozsmán kívüli áhítatot szolgálta. Eretnek fordításnak a másolók-használók mindenestre nem érezték kedves, sokat forgatott könyvüket. A *Huszita Bibliából* nem szabad sem ideológiai, sem felekezeti kérdést csinálni; az ellentmondások tisztázása és a kódex-együttes pontos helyének kijelölése a magyar bibliafordítás történetében, tudományos feladat. A megoldást azonban az eddigieknél mindenképpen bonyolultabb összefüggésrendszerben kell majd keresni, tekintetbe véve a könyvpusztulás mértékét, a „második szóbeliség” szerepét és a közönségigény mibenlétét is.

Az idézett kódexekkel műfajilag egy csoportba tartozik a *Jordánszky-kódex*, amennyiben az Ó- és Újtestamentum több könyvének rendszeres fordítását tartalmazza (*Mózes öt könyve*, *József könyve* és a *Bírák könyve* olvasható benne az *Ószövetségből*, valamint Szent Pál első tizenhárom levelét kivéve a teljes *Újszövetség*. A kódexet az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őrzi, első két levelét az OSZK. – Faksimile kiadása és modern olvasata: *A Jordánszky-kódex 1516-1519*. Kiadta: László S. Bp. 1984. Kísérő tanulmány: Csapodi Cs.). A *Jordánszky-kódex* fordítója és másolója egyaránt ismeretlen. *Dienes Erzsébet* a kódex másolóját azonosnak tartja az *Érdy-kódex* második kezével (MNY 1982. 440–453. old.), s a kódexet a karthauzi rendhez kapcsolja. Érveit és módszereit a további kutatásoknál figyelembe veendőnek tartjuk. A fordító az *Ószövetség* könyveiből gyakran kihagy,

---

A magyar bibliafordítások – korhoz pontosan nem köthető – első írott emlékei a középkori magyarországi kódexállomány 98–99 százalékával együtt elpusztultak. Elpusztult Bátor László pálos szerzetes (+1485 k.) magyar nyelvű Bibliája is azzal a – Mezey László által neki tulajdonított – magyar Bibliakommentárral együtt, melyet Mátyás király a Corvinában helyeztetett el.

A 15. század közepétől a 16. század első harmadáig eltelt időszakból viszont mintegy ötven nyelvemlékkódex maradt fenn, ezek egy része bibliafordítás. Teljes magyar nyelvű Biblia nincs közöttük.

A fordítások között vannak olyanok, melyek a Biblia nagyobb egységeit tartalmazzák, mások alkalmi jellegűek, s egy-egy könyvre terjednek ki, megint mások liturgikus forrásokon alapulnak, mint például a perikopa- vagy zsolttár-fordítások.

---

részletező felsorolásokat összevon, s nem restelli bevallani, ha nem tud megbirkózni a szöveggel: „Étt két capitulum héján vagyon (...) kinek értelme és magyarsága semmi-képpen én elmémbe nem fér, de egyébtől sem érthetöm” (*Mózes II. könyve* 25. fejezete után olvasható megjegyzés). Az evangéliumokat azonban csonkítatlanul tolmácsolja és szárnyaló előszóban ajánlja a latinul nem tudó olvasó- és templomba járó közönségnek: „Szereté atyámfiai (...) üdesdeden olvassátok, hallgassátok és tanuljátok az szent evangéliumbeli igéket, kikben fekszik az erek élet és minden lelki édesség, vigasztalás, belcsesség és isteni szeretet.”

A perikopa-fordítások önálló műfajt képviselnek a bibliafordításokon belül, de nyelvi-leg szervesen közéjük illeszkednek. Az egyes bibliai szakaszok a perikopák rendjében követik bennük egymást, forrásaik is hasonló felépítésű perikopás-könyvek, *lectionarium missaek* voltak. A különböző rendek vagy egyházmegyék perikopa-rendszerei bizonyos pontokon eltérnek egymástól, így e fordítások rendi hovatartozása általában eldönthető. Néhány perikopányi töredéket több kódexben találunk, a *Székeludvarhelyi-kódex* (1526–1528) végén egy terjedelmesebb, adventtől nagyböjtig terjedő szakasz maradt meg egy ferences mise-lectionariumból (*Régi magyar kódexek* 15. Kiadta: N. Abaffy Cs. Bp. 1993, 357–376. old.).

A *Döbrentei-kódex* (1508) második része a teljes egyházi évre, a nagy ünnepekörökre és a vasárnapokra, valamint a szentek ünnepeire tartalmazza az episztolákat és az evangéliumi perikopákat (*Régi magyar kódexek* 19. Kiadta: Abaffy Cs.–T. Szabó Cs. Bp. 1995, 257–419., 425–472. és 484–494. old.).

Eredetileg teljes volt, de csonkán maradt ránk az *Érdy-kódex* (1526 k.) episztola- és evangélium-sorozata (Nyelvméltár 4–5. Kiadta: Volf Gy. Bp. 1876). Az *Érdy-kódex* koncepciózusan összeállított prédikáció- és legendagyűjtemény, melyben az egyes ünnepek a teljes perikopa-fordítás vezet be. A kötet szerzője, akit *Karthauzi Névtelenként* tart számon az irodalomtörténetírás, egy latin nyelvű prólogusban pontosan megfogalmazta, hogy kiknek és mi célból készítette művét: „Szórol szóra fordítottam le az episztolákat és az evangéliumokat az év összes vasárnapjaira és ünnepeire magyarázatokkal, példákkal és nagyon hasznos tanulságokkal vagy példázatokkal, mindkét nembeli egyszerűbb testvérek és a latinban kevésbé jártas ifjak számára. E szent, együgyű testvéreknek és nővéreknek is legyen mindez hozzáférhető, hogy nagy és kis ünnepeken tanulva, a szentbeszéd és az olvasmány idejét hasznosabban tölthessék el.” Külön kitér a bibliafordítás kérdésére: „Szent magamba szállással töprengtem el azon, hogy míg a más nyelveket beszélő népeknek többnyire teljes anyanyelvre fordított bibliájuk van – gondoljunk csak a németre, csehre, franciára, vagy itt a közelünkben a szláv nyelvre, melyre az isteni Jeromos nemcsak a *Bibliát* magát, hanem héber, görög és latin szövegek alapján új betűkkel a teljes liturgiát is átültette, s másoknál is ezt lehet tapasztalni –, addig a mi műveletlen, faragatlan magyar népünket nem harmatozta be ily kegyelem, hogy akár csak kommentárok formájában is, effajta érdemekkel dicsekedhessék. Azt hiszem, ezt nem annyira a tudatlanság, mint inkább a kényelmeség és hanyagság rovására kell írni.” Ez a megjegyzés azért is érdekes, mert azt sugallja, hogy a bibliafordítások az írásbeliség szintjén egymástól elszigeteltek voltak, s egyúttal Dienes Erzsébet idézett megállapítását is kérdésessé teszi a *Jordánszky-* és az *Érdy-kódex* közvetlen kapcsolatáról.

Ugyancsak liturgikus könyvön, egy, a hét napjaira beosztott psalteriumon alapulnak a már említett *Döbrentei-kódex* zsoltárfordításai. Ez az első fennmaradt teljes magyar nyelvű zsoltároskönyv. A kódexet *Halábori Bertalan* egri egyházmegyés pap másolta 1508-ban, feltehetően apácák részére. A 150 zsoltár fordítását tartalmazza még az 1522-ben *Velikei Gergely* által Lékán másolt *Keszthelyi-kódex* (Nyelvméltár 13. Kiadta: Volf Gy. Bp. 1885), és az ezzel összefüggő *Kulcsár-kódex*, melyet *Pápai Pál* készített 1539-ben (Nyelvméltár 8. Kiadta: Volf Gy. 1878–1881). E zsoltárfordítások – a hozzájuk kapcsol-

lódó himnuszokkal és kantikumokkal együtt – a magánáhitatot, illetve a liturgia jobb megértését szolgálták, de nem kaptak helyet magában a liturgiában.

Végül meg kell említenünk még néhány, a bibliai kontextusból ugyancsak kiragadott fordítást. A *Döbrentei-kódex*ben olvasható *Salamon inéklése* címen az *Énekek éneke*, amely néhány félreértéstől eltekintve nagy nyelvi erőről tanúskodó, kitűnő tolmácsolás. Ugyanitt maradt fenn *Jób könyvének* I-VI. és XLII. része.

Judit könyvét Nyújtódi András fordította le apáca húga számára. A *Székegyudvarhelyi-kódex*ben a fordítás záradéka sok fontos információval szolgál: „Ezen szerént végeztetik az Szent Judit asszonynek ő könyve, az derék Szentírásnak bötüe szerént, az mi bódog szent atyánknak, Páduai Szent Antalnak estin, Urunk Krisztus Jézusnak az Szűz Mária méhétől születésének utána ezerötszázhuszonhatod esztendőben... Imé azért, én szerető húgom, *Nyújtódi Judit*, az te neveden való szent asszonnak könyve, melyet én, az te szegény bátyád, Nyújtódi Fráter András, megírtam az diáki bötüről ez magyar nyelvre az te hozzád való atyafiuságos szeretetnek miatta meggyőzetvén, és hogy ne lennél az te celdában az te szenteknek könyve nélkül, de vallanád ezt az te lelkednek vígasztalására.” Az *Érdy-kódextől* eltekintve a szerzői szándék, a fordító és az olvasó kapcsolata egyetlen más bibliafordításunk esetében sem ilyen világos. A személyes jelenlét a fordítás folyamán is tapasztalható: Nyújtódi tárgyi magyarázatokat fűz azokhoz kifejezésekhez, melyekről feltételezi, hogy húga nem érti.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a 11. századi kezdetektől a középkor végéig, a 16. század első harmadáig, folyamatosan fordították a *Bibliát* a latinul nem tudó hívek és a kolostorokban élő laikus testvérek és apácák számára. Ez először kizárólag szóban történt, később – az anyanyelvű írásbeliség térhódításával – írásban is. A pusztulástól véletlenszerűen megmenekült emlékek közül csak a *Müncheneri-*, *Bécsi-*, *Apor-kódexcsoport* és a *Jordánszky-kódex* rendszeres bibliafordítás, a többi liturgikus indíttatású vagy alkalmi jellegű. A középkori bibliafordítás kérdéséhez azonban csak valamennyi fennmaradt emlék együttes vizsgálatával érdemes közelíteni, mivel ezek közösen hordozói a szóbeli tolmácsolás örökségének, és tanúi az elpusztult írott fordításoknak.

Egy kis filológia

A sommás zárómondatot néhány konkrét példával illusztráljuk. *Hadrovics László* 1994-ben kitűnő filológiai tanulmányt tett közzé a *Huszita Biblia* német és cseh rokonságáról. A *Müncheneri Kódex* magyar–latin szótára 1993-ban jelent meg, betűhű átirata a latin megfelelővel és az erre vonatkozó kísérő tanulmánnyal pedig már 1971-től rendelkezésünkre áll. Mivel ez a legjobban feldolgozott kódex, példáinkat érdemes ebből meríteni.

Hadrovics László a magyar nyelvű kódexből kiemelte mindazon helyeket, melyek valamilyen okból nem feleltek meg a kritikai kiadásban közölt latin szónak, szövegrésznek, vagy éppen ellenkezőleg: lefordíthatlanok maradtak (összesen 641 evangéliumi hely). A szerző figyelmét a német fordításokra a latin alapján nem magyarázható fordítói megoldások irányították. Ezek gondos elemzése arról győzte meg, hogy a magyar fordító(k) a latin szöveg mellett egy német bibliafordítást, vagy valamilyen latin–német szójegyzéket is használt(ak) rendszeresen. A példák közül csak néhányat emelünk ki és szembesítjük őket más magyar fordításokkal. Teljesen meggyőző, hogy a „leváltak” (25. pont) a német *Abgeschiedenen* alapján lett a latin pharisei magyar megfelelője. A *Müncheneri Kódex*ben kilencvennégyyszer fordul elő a szó, szemben többi bibliafordításunkkal, melyekben egyszer sem bukkan fel: pl. Máté 9,11 pharisei: *Müncheneri Kódex* „lőualtac”, *Döbrentei-kódex* „fariseosok” (410,10), *Jordánszky-kódex* „zerzetes sydok” (89va), *Érdy-kódex* „zeerzetes sydok” (Nytár 5,317,24). Ugyanez vonatkozik a „hajfonat, fűrt” (31. pont) szóra: pl. Lukács 7,38 „capillis capitis sui”: *Müncheneri Kódex* „hay fonatual” (ném: Zopf,

Lock); *Döbrentei-kódex* „hayaval” (416,15), *Jordánszky-kódex* „feyeenek hayaywal” (119rb), *Érdy-kódex* „hay zalywal” (Nytár 5,112,7).

Nem ennyire meggyőzőek azok az esetek, amikor más kódexekben is a *Münchener Kódex*vel azonos megoldásokkal találkozunk. Ilyen például az „írástudók” (26. pont) a latin *scribae* megfelelőjeként. A „scriba” szoros értelemben írnokot, másolót jelent. Hadrovics László feltételezi, hogy a Viler-féle német bibliafordítás „die Schriftweisen” kifejezése hatott a *Münchener Kódex* fordítójára, amikor a törvénytudó, írásmagyarázó főpapokra vonatkozó „scribae” kifejezést hasonlóan fordítja, pl. Máté 2,4 „scribas populi”: *Münchener Kódex*. „nepecn^c irastudoit”. Annak alapján viszont, hogy valamennyi kódexünkben helyes fordítás olvasható, feltételezzük, hogy a szó jelentése még a szóbeliségben tisztázódott: *Döbrentei-kódex* „nepnek bql it” (279,7-8), másutt „mesterek” (Mt 9,3 – 379,5), *Jordánszky-kódex* „nepeknek Irasthwdoyt” (86rb), *Érdy-kódex* „yrastwdo nepeket” (Nytár 4,181,21). Hasonló a helyzet a „paralyticus” ‘béna, jámi nem tudó’ szóval (36. pont), melyet a *Münchener Kódex* a német „gichtig” ‘köszvényes, csúzos’ mintájára fordít: pl. Máté 9,2 „kqzuenčst”. Így fordítja viszont más is: *Döbrentei-kódex* „kqzvenčst” (379,3), *Jordánszky-kódex* „kqzvenyesth” (89va), amiből arra következtetünk, hogy ha a német közvetítés valószínű is, arra már korábban, a *Münchener Kódex*et jóval megelőzően sor került.

Hadrovics Lászlónak ez az egyik legutolsó tanulmánya legyen mértéke és ösztönzője a bibliafordításokkal kapcsolatos további kutatásoknak!

Irodalom

- BOROS ALÁN: *Zsoltárfordítás a kódexek korában*. Bp. 1903.
 BOTTYÁN JÁNOS: *A magyar Biblia évszázadai*. Bp. 1982.
 GÁLOS REZSŐ: *Legrégibb bibliafordításunk*. Bp. 1926.
 HADROVICS LÁSZLÓ: *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága*. Bp. 1994.
 KÁROLY SÁNDOR: *A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításokhoz*. Nyelvtudományi Közlemények, 1956. 260–268. old.
 MEZEY LÁSZLÓ: *A „Báthory-biblia” körül. A mű és szerzője*. MTA I Osztályának Közleményei, 1956. 191–221. old.
 NYÍRI ANTAL: *A Münchener Kódex magyar–latin szótára*. Bp. 1993.
 SZABÓ FLÓRIS: *Huszita-e a Huszita Biblia? Bíráló és útkeresés*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1989. 118–126. old.
 SZERECZ ALAJOS IMRE: *Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei*. Bp. 1916.
Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor. Szerk.: Madas Edit. Bp. 1992.
 TARNAI ANDOR: *„A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp. 1984.